

УДК 349.42

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВИЙ СТАТУС СЕЛЯНИНА В АСПЕКТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

**Т.В. КУРМАН, кандидат юридичних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого¹**

Анотація. Здійснено аналіз наукових підходів і законодавчого закріплення поняття селянина, на основі якого сформульовано авторську дефініцію даного поняття в аспекті забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, визначено систему законодавства щодо його правового статусу, сформульовано пропозиції з удосконалення чинного аграрного законодавства у досліджуваній сфері.

Ключові слова: сталий розвиток, сільськогосподарське виробництво, селянин, правовий статус

Особливої актуальності на сьогодні набувають питання забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. Законом України від 16 вересня 2014 р. було ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, з іншої сторони, вчинену в м. Брюсселі [1, 2014. – № 40. – Ст. 2021.]. Питання розвитку сільського господарства визначені главою 17 Угоди про асоціацію, де передбачено співробітництво сторін з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій шляхом поступового зближення політик та законодавства (ст. 403).

Згідно зі ст. 404 Угоди, зазначене співробітництво у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, серед іншого, такі сфери, як заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, а також обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад. Вбачається, що у процесі забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва селянство виступає ключовою фігурою, поряд з іншими учасниками цього процесу (державою, сільськогосподарськими підприємствами тощо). У зв'язку з цим актуалізується питання щодо правового статусу селянина в аспекті сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

За умов розбудови правової держави людина, її права та свободи стають епіцентром суспільних відносин. Дану тезу закріплено і у Основного Закону, де у ст. 3 людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і

забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Це положення стосується громадян усіх верств населення України, але найбільше має стосуватися такої соціально важливої і незахищеної категорії, як селяни.

Соціальна важливість селянства зумовлюється декількома чинниками. По-перше, як справедливо зазначає Н. І. Титова, селянство в усьому світі є тією структурною детермінантою, від якої залежить добробут суспільства. Це пояснюється тим, що воно своєю працею забезпечує життєдіяльність суспільства, а більшість галузей економіки – сировиною [2, с. 266]. Отже, здійснюючи діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва, селянство безпосередньо бере участь у забезпеченні продовольчої безпеки держави. По-друге, саме селянство в Україні можна визнати носієм української ідентичності, національних українських традицій, культури і духовності нації. Категорія «українська ідентичність» на сьогодні не має правового закріплення. Водночас це складний феномен, що включає національну та етнічну складову, а також ідентичність держави і країни. У спеціальній літературі зазначається, що про національну та етнічну ідентичність можна говорити як про певну усталеність мовних, культурних, територіальних та інших визначень спільноти, її органічну цілісність та неповторність [3, с. 174]. Разом із тим національна ідентичність, маючи переважно громадянський та політичний зміст, містить і елементи культурної ідентичності (історична пам'ять, мова, релігія, культура тощо). Етнічна ж ідентичність задається походженням і характеризується ознакою постійності [3, с. 177].

У сучасних умовах українська національна ідентичність знаходиться на стадії становлення, і саме селянство слід вважати її носієм. Вбачається, що дефініція «українська ідентичність» має знайти закріплення у Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», який дану категорію вводить до правового обігу, закріплюючи у ст. 2 серед стратегічних цілей державної аграрної політики збереження селянства як носія української ідентичності, культури й духовності нації. Пропонуємо під українською ідентичністю розуміти складне, комплексне явище, що поєднує національну, етнічну і державну ідентичність та полягає в усвідомленні особою своєї приналежності до української нації, народу, держави й відповідному позиціонуванні себе у цій якості.

Виходячи з того, що селяни виконують такі вкрай важливі для суспільства і держави в цілому соціально-економічні функції, вони мали б займати пріоритетне становище у суспільстві, користуватися високою повагою, мати дієві правові гарантії здійснення та захисту своїх прав, зокрема на належні умови праці й проживання у сільській місцевості, освіти і культури, медичного і транспортного обслуговування, соціального захисту та ін. Насправді ж, незважаючи на масштабність і радикальність земельних та аграрних перетворень у процесі реформування аграрного сектору, спостерігаємо докорінно протилежну ситуацію. Починаючи ще з часів Давньої Русі, коли для позначення осіб, які займалися рільництвом, застосовувалося поняття «смерд», і вони займали найнижчу сходинку соціальної ієрархічної драбини та відчували на собі зверхнє ставлення представників інших прошарків суспільства [4, с. 26], й до сьогодні селянство залишається найменш юридично захищеною категорією громадян. Це при тому, що у

сільській місцевості на даний час проживає майже третина загальної кількості населення.

Слід погодитися з Н. І. Титовою, що умови праці в сільському господарстві, об'єктивно обтяжені складними природно-кліматичними факторами, є дуже важкими і з огляду на створення належних технічних, професійних, медичних умов. Низькими й нестабільними є оплата праці та пенсійне забезпечення. Держава в останні роки почала вживати певних заходів щодо покращення ситуації, але здебільшого вони стосуються сільськогосподарських підприємств, а не селян безпосередньо. За таких умов гостро постає загальнодержавна і загальносуспільна проблема посилення захисної, регулюючої та контролюючої функцій держави в сфері реального забезпечення потреб і прав селян [2, с. 265]. Адже стосовно реальних прав селян, їхньої державної гарантованості, норми Конституції України втілюються в життя не повною мірою. Йдеться насамперед про такі права і свободи, як безпечні та здорові умови праці; на оплату праці; на соціальний захист; на житло; на охорону здоров'я; на освіту тощо. Рівень забезпеченості цих прав для селян поки що є значно нижчим, аніж для міського населення [2, с. 264].

Підтримуючи дану тезу, А. М. Статівка зазначає, що у сільській місцевості відбувається зниження якості життя, звужується доступ селян до основних соціальних послуг – освіти, охорони здоров'я. Значними залишаються бідність та рівень безробіття. Спостерігається масовий виїзд працездатних сільських жителів у пошуках роботи за межі держави. Село деградує. Висока смертність і низький рівень народжуваності є фактором погіршення демографічної ситуації на селі. Водночас подальша деградація соціально-трудової сфери ставить під загрозу вітчизняне сільськогосподарське виробництво, отже, національну безпеку держави. Тому сутність сучасної державної аграрної політики полягає не тільки у зміцненні аграрного виробництва, а й у проведенні широкої системи соціальних заходів на селі [5, с. 4–7]. Отже, як бачимо, виробнича і соціальна сфери є взаємопов'язаними та взаємозумовляючими чинниками сталого розвитку сільського господарства. Без забезпечення соціального розвитку села та створення належних умов праці і проживання у сільській місцевості для селян, що відповідатимуть європейським і світовим стандартам якості життя, а отже, без створення державою умов для збереження такого прошарку українського суспільства, як селяни, навряд чи буде можливим сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, гарантування продовольчої безпеки тощо. Існує і зворотній зв'язок, оскільки сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, безумовно, сприятиме соціальному розвитку сільських територій та покращенню соціально-економічного становища селян.

У зв'язку з цим виникає потреба у дослідженні такої аграрно-правової категорії, як селянин. Окремі аспекти цієї проблематики досліджувалися такими вченими, як Н. І. Титова, В. М. Єрмоленко, Ю. О. Яремчук та ін. Так, Ю. О. Яремчук у своєму дисертаційному дослідженні «Фізичні особи як суб'єкти аграрного права» пропонує визначати селянина як особу, яка постійно проживає (не менше одного року) у сільській місцевості, основне заняття якої – використання власною працею, особисто земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва для забезпечення власних і

суспільних потреб у продуктах сільського господарства, сільськогосподарській продукції. При цьому автор зазначає, що само по собі проживання фізичної особи в сільській місцевості дає змогу вважати таку особу сільським мешканцем, однак ще не дозволяє відносити її до категорії селянина. Звідси головним у визначенні селянина є акцент саме на виробничому аспекті, на тому, що така особа займається виробництвом (вироснуванням) сільськогосподарської продукції. Здійснювати ж таку діяльність без використання земель сільськогосподарського призначення (за винятком окремих випадків розведення сільськогосподарських тварин) майже неможливо [6, с. 15–16]. Безумовно, слід погодитися з автором стосовно того, що проживання у сільській місцевості, навіть постійне, не є визначальною ознакою селянина, і що вкрай важливим є виробничий аспект, тобто участь особи у виробництві сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження. Але наведене науковцем визначення навряд чи є безспірним та універсальним. Виходячи з нього, відкритим залишається питання, чи належать до категорії «селяни» особи, що були зайняті у сільськогосподарському виробництві і вийшли на пенсію за віком чи станом здоров'я; особи, які проживають у сільській місцевості і беруть участь в аграрному виробництві, але не шляхом «використання власною працею, особисто земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва» (зокрема, особи, які виконують управлінсько-господарські функції на сільськогосподарських підприємствах, бухгалтери, економісти, інші спеціалісти сільського господарства, особи, що проживають у сільській місцевості і мають статус учасників сільськогосподарських підприємств корпоративного типу та ін.).

На думку В. М. Єрмоленка, селянина можна ідентифікувати з сільським мешканцем, який займається обробіткою землі [4, с. 28]. При цьому автор вкладає в це поняття значно ширший зміст, об'єднуючи в ньому територіальний, соціальний, культурний і економічний критерії, з чим слід погодитися. Територіальний критерій прив'язує ареал проживання селянина до сільської місцевості, адміністративною одиницею якої є село як населений пункт. Соціальний критерій символізує рівень важливості роду занять, за яким селянин займається діяльністю, що є основною, фундаментальною за своїм суспільним значенням. Зміст цієї діяльності полягає в забезпеченні суспільних потреб у належних продуктах харчування. За культурним критерієм селянство є носієм самобутності українського народу, усталеності традицій і побутового укладу, що в сукупності формують відповідну національну ментальність, яка відрізняє українців від інших націй і народів. Економічне призначення селянина полягає у особливостях сфери господарювання, спрямування його діяльності на обробітку землі, тобто здійснення рільництва або в сучасному розумінні – сільськогосподарського виробництва [4, с. 28–29]. У цілому погоджуючись з наведеним В. М. Єрмоленком визначенням, слід лише зауважити, що сільськогосподарське виробництво навряд чи можна зводити лише до рільництва, воно включає значно більше галузей – і тваринництво, і аквакультуру, і первинну переробку сільськогосподарської продукції тощо.

На нашу думку, селянин – це сільський мешканець, який здійснює діяльність у сфері сільського господарства. При цьому селянство виконує наступні функції: виробничу – в результаті діяльності селян здійснюється

виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, рибництва; соціально-економічну – завдяки діяльності селян задовольняються фундаментальні потреби населення держави у продуктах харчування, а промисловості – у сировині, а отже, й забезпечується продовольча безпека держави; соціально-культурну – селянство виступає носієм української ідентичності – мови, культури, релігії, традицій тощо. Вбачається, що дефініція «селянин» має бути закріплена на законодавчому рівні. На даний час пропонуємо це поняття закріпити у Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», де збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності проголошується однією із стратегічних цілей державної аграрної політики. До того ж доцільною вбачається пролонгація дії вказаного Закону щонайменше до 2020 р. шляхом внесення до нього відповідних змін, адже визначені у цьому Законі стратегічні цілі державної аграрної політики на даний час не були досягнуті, проте набули ще більшої актуальності у зв'язку з ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. З урахуванням же перспективи прийняття Аграрного кодексу України цілком доцільним і слушним вбачається закріплення поняття такої основоположної категорії аграрного права, як селянин, саме у цьому нормативному акті.

Правовий статус селян як суб'єктів аграрного права визначає обсяг їхніх прав і обов'язків. У спеціальній літературі правовий статус сільськогосподарського працівника визначають як правове становище фізичної особи, зайнятої в сільськогосподарському виробництві, яка має системно впорядковану сукупність реальних прав, обов'язків та інтересів, закріплених у чинному законодавстві, гарантованих державою і особистою відповідальністю працівників перед законом, суспільством і трудовим колективом [7, с. 131]. Правове становище селян в Україні визначається нормами цілої низки нормативно-правових актів. Основу правового статусу селян становлять основні права, свободи та обов'язки, відображені у Конституції України. У ст. 3 Конституції людина (в тому числі селянин) проголошується найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком держави. Стаття 13 гарантує кожному громадянину право користуватися природними об'єктами права власності народу України (землею, надрами, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами) відповідно до закону. У ст. 14 Конституції гарантується право власності на землю, яке набувається і реалізується громадянами та іншими суб'єктами. Особливого значення дана норма має для селян, адже для них земельні ділянки сільськогосподарського призначення виступають основним засобом аграрного виробництва. При цьому слід погодитися з Я.З. Гаєцькою-Колотило стосовно того, що навіть визнання Конституцією України земель основним національним багатством не нівелює високу цінність на цих землях громадян України – селян. Лише в цьому випадку можна буде констатувати спрямованість держави на її розвиток як соціальної і правової [8, с. 81].

У розділі 2 Конституції України закріплено систему особистих, соціально-економічних та політичних прав людини. Відповідно до ст. ст. 21, 22 права і свободи людини проголошуються невідчужуваними, непорушними, такими, що не можуть бути скасованими або звуженими. Серед базових прав селян,

закріплених у розділі 2 Конституції, право на свободу об'єднання для здійснення та захисту своїх прав і свобод, задоволення економічних, соціальних та ін. інтересів (ст. 36); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); на працю (ст. 43); на відпочинок (ст. 45); на соціальний захист (ст. 46); на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); на охорону здоров'я, медичну допомогу (ст. 49); на освіту (ст. 53) та ін.

Як справедливо зазначається у спеціальній літературі, в нинішніх умовах не всі ці права можуть бути реалізовані однаковою мірою громадянами України, зокрема селянами. Відсутність потрібної кількості бюджетних коштів і падіння виробництва звужують можливості щодо належного забезпечення прав людини у сферах працевлаштування, організації відпочинку, соціального захисту, будівництва житла, охорони здоров'я тощо [9, с. 60].

У Конституції України закріплено й основні обов'язки селян. Серед них: обов'язок не заподіювати шкоду природі (ст. 66); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67); неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Подальший розвиток і конкретизацію права та обов'язки селян знаходять у галузевому законодавстві: аграрному, земельному, цивільному, трудовому, екологічному, фінансовому, адміністративному, кримінальному та ін. При цьому важливе значення для реалізації прав селян мають спеціальні норми аграрного законодавства. Так, юридичну можливість реалізації конституційного права на об'єднання селян для здійснення ними своїх прав і свобод та задоволення соціально-економічних та інших інтересів запровадив Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» [1, 1997. – № 39. – Ст. 261], закріпивши право селян об'єднуватися у сільськогосподарські кооперативи. Одним із засобів реалізації селянами прав на підприємницьку діяльність і на працю є можливість створення фермерського господарства відповідно до Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» [1, 2003. – № 45. – Ст. 363]. Реалізації права селян на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї певним чином сприяло прийняття 15 травня 2003 р. Закону України «Про особисте селянське господарство» [1, 2003. – № 29. – Ст. 232] тощо.

Подальша деталізація прав та обов'язків селян відбувається як у підзаконних актах, так і у внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актах сільськогосподарських підприємств, працівниками, членами чи учасниками яких є селяни. Внутрішні аграрні відносини, до яких зокрема належать членські, трудові, внутрішні майнові та інші відносини, є традиційною сферою локального регулювання. Як зазначається у спеціальній літературі, різноманіття аграрних відносин вимагає не лише регулювання їх різними нормативно-правовими актами, а й одноманітного регулювання в рамках єдиної законності на рівні внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів. Саме вони значною мірою регулюють соціально-економічні, виробничі, організаційно-управлінські, культурно-побутові, внутрішні земельні, майнові, трудові відносини. Найважливіше призначення

внутрішньогосподарських локальних актів полягає у деталізації і конкретизації загальних норм чинного законодавства і положень спеціальних законів щодо конкретного сільськогосподарського підприємства стосовно цілей і завдань останнього [10, с. 48]. Серед основних внутрішньогосподарських локальних актів, що детально регулюють права та обов'язки селян, можна назвати: Статут сільськогосподарського підприємства, Правила внутрішнього розпорядку, Положення про оплату праці, Положення про виробничі структурні підрозділи, Положення про порядок формування та розподілу майнових фондів та ін.

Отже, на сьогодні в Україні сформовано достатнє правове підґрунтя для визначення правового статусу селянина. Законодавство у цій сфері є багаторівневим і включає норми Конституції України, норми аграрного та іншого галузевого законодавства (як законів, так і підзаконних нормативно-правових актів), а також норми внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів конкретних сільськогосподарських підприємств. Однак проблема полягає у можливості практичної реалізації селянами окремих своїх прав та свобод, закріплених у законодавстві, насамперед соціально-економічних. Як вбачається, без вирішення даної проблеми неможливим є сталий розвиток сільськогосподарського виробництва в Україні, оскільки селянство виступає одним із ключових суб'єктів його забезпечення. У зв'язку з цим одним із головних завдань, що постає перед нашою державою, має стати не лише закріплення й декларування у законодавстві певних прав і свобод селян, а створення ефективних та дієвих механізмів реалізації даних прав в аспекті забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Список літератури:

1. Відомості Верховної Ради України.
2. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : наук.-навч. посіб. / за ред. проф. Н.І. Титової. – Львів : ПАІС, 2005. – С. 266.
3. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : моногр. / М.Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – С. 174.
4. Єрмоленко В.М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права / В.М. Єрмоленко // Сучасні наук.-практ. проблеми екологічного, земельного та аграрного права : матер. «круглого столу» (м. Харків, 6 грудня 2013 р.) : зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А.П. Гетьмана ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – С. 26.
5. Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: моногр. / А.М. Статівка. – Х. : Право, 2007. – С. 4–7.
6. Яремчук Ю.О. Фізичні особи як суб'єкти аграрного права : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Ю.О. Яремчук ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2010. – С. 15–16.
7. Словник з аграрного права / уклад.: В.П. Жушман, О.О. Погрібний, В.Ю. Уркевич ; за ред. В.П. Жушмана. – Х. : Право, 2010. – С. 131.
8. Гаєцька-Колотило Я.З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС / Я. З. Гаєцька-Колотило // Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права : зб. матер. круглого столу (24 травня 2013 р.) / за ред. М.В. Шульги, Д.В. Саннікова. –

ГОРОД : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; Нац. акад. прав. наук України, 2013. – С. 81.

9. Аграрне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.П. Жушман, В.М. Корнієнко, Г.С. Корнієнко та ін. ; за ред. В.П. Жушмана та А.М. Статівки. – Х. : Право, 2010. – С. 60.

10. Панченко В.В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права: моногр. / В.В. Панченко. – Х. : Вид-во «С.А.М.», 2012. – С. 48.

Осуществлен анализ научных подходов и законодательного закрепления понятия крестьянина, на основе которого сформулирована авторская дефиниция данного понятия в аспекте обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства, определен его правовой статус, сформулированы предложения по усовершенствованию действующего аграрного законодательства в исследуемой сфере.

Устойчивое развитие, сельскохозяйственное производство, крестьянин, правовой статус.

The article states that a special urgency today become the issue of sustainable development of agricultural production in Ukraine, during which the peasantry is the key figure, along with other participants in this process (state farms, etc.). In this regard it was actualized the issue of the legal status of the farmer in terms of sustainable agricultural production.

Sustainable development, agricultural production, farmer, farmer's legal status.